

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 10 SENTYABR (EYLÜL) 2008

MÖTƏZİLƏNİN SON DÖVRLƏRDƏ GÖRÜLƏN TƏSİRİ

Dr. Adilə Tahirova*

İntellektual zəmində yaranmış ilk İslam düşüncə məktəblərindən¹ olan Mötəzilənin klassik dövrdəki xidmətləri danılmazdır.² Mötəzilə alimləri İslam əqidinin əqli əsaslarını təsis edərək nəqlə ağılı uzlaşdırmağa səy göstərmişdir. Onlar iman əsaslarını müdafiə etmək üçün bir vasitə hesab etdikləri kəlam elmində mühafizəkar hərəkət etməmişdir. Məzhəbə bağlılıq da onların azadlıq nəzəriyyələrinə təsir etməmişdir. Bu düşüncə məktəbinin nümayəndələri öz fərqli ideya və fikirlərini rahat bir şəkildə ifadə edə bilirdilər. Mötəzilə alimləri bir-birlərinə heç çəkinmədən müxalifət edə bilirdilər. Belə ki, Nazzam əmisi Əbu-l-Hüzeyl əl-Əllafla, Nazzam ilə tələbəsi Cəfər ibn Hərb, Əbu-l-Həsən əl-Əşəri ilə ögey atası Əbu Əli əl-Cübbai, Əbu Əli əl-Cübbai ilə oğlu Əbu Haşim arasındakı elmi mübahisə və müzakirələr buna misal verilə bilər. Mötəzilənin xidmətləri arasında Kəlam elmini qurması və dini elmlərdə ağıla böyük əhəmiyyət verməsi sayıla bilər. Ancaq bu, əsla vəhəyin unudulduğu və ya ikinci plana qoyulduğu mənasına gəlməməlidir. Bilindiyi kimi, kəlam elminin məsələləri iki hissəyə bölünür. Bunlar kəlamın dəyişməz olan məsələləri (*məsail və məqasid*)³ və zamana görə dəyişə bilən, *məsaili* isbata yarayan *vəsaildir (məbadi)*. Mötəzilə ağılı əqidə məsələlərinin

* Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi.

¹ **İslam düşüncə məktəbi** ifadəsi “məzhəb” termininin yerinə istifadə edilir. Bu ifadənin daha uyğun olduğunu düşünərək məqalədə geniş şəkildə istifadə etməyə çalışmışıq. (Müəl.)

² Mövzu ilə əlaqəli geniş məlumat üçün bu mənbələrə də müraciət edilə bilər. Detlev Khalid, "Some Aspects of Neo-Mu'tazilism", *Islamic Studies*, VIII c., 1969; Əhməd Mahmud Sübhü, *Fi ilmül-kəlam (əl-Mutəzilə)*, Beyrut 1985; Zuhdi Cərullah, *əl-Mutəzilə*, Beyrut 1990; İlyas Çelebi, “Mutezilenin klasik İslam düşüncəsindəki yeri və modern dönəmə etkileri”, *Kelam Araştırmaları*, 2:2 (2004), s. 3-24; İlyas Çelebi, *İslam inanç sisteminde akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, Rağbet yayınları, İstanbul 2002; İlyas Çelebi, “Mutezile”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul 2006, s. 391-401; Adilə Tahirova, *Kadı Abdülcebbar ve Ebu-l-Muin en-Neseфіye göre nübüvvetin gerekliliyi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-2004.

³ İman əsasları və əsas prinsiplər deməkdir.

ortaya qoymaq üçün deyil, əsas prinsipləri (məsail) isbat etmə vasitəsi olan vəsail sahəsində istifadə edirdi.

Mötəzilənin o dövrdə ortaya çıxması bir baxıma tarixi zərurət də hesab edilə bilər. Belə ki, fəthlər nəticəsində İslam ərazisinin genişlənməsi və bunun nəticəsində müxtəlif din, fikir və əqidələrə sahib insanlarla qarşılaşma, məzhəblərin ortaya çıxma səbəblərindən biri kimi göstərilir. Bu insanların İslam əqidəsində olmayan və onların öz əvvəlki əqidələrindən qaynaqlanan suallara cavab vermək üçün yeni üslub və ağılı da istifadəsi gərəkli idi. Eyni zamanda o dövrdəki dinsizlər, materialistlər, sabiiilər, atəşpərəstlər, maniheistlər və başqa dinlərə mənsub olanların etirazlarına cavab vermək üçün fikir mübarizəsi aparən alimlərə ehtiyac var idi. Mötəzilə də bu mübarizəni layiqincə aparmağa müvəffəq oldu. Miladi IX əsrin ortalarından etibarən tənəzzülə uğramağa başlayan Mötəzilənin ən böyük səhvi isə azadlıq haqqındakı nəzəriyyələrinin əksinə gedərək fikirlərini başqalarına qəbul etdirmək üçün təzyiqa əl atmalarıdır. Bunu da ifadə etmək lazımdır ki, Mötəzilənin təsiri yaranma tarixindən bir müddət keçdikdən sonra artıq görülməyə başlanmışdı. Bu təsir Əhli-sünnənin qollarından birinin banisi olan Əbu-l-Həsən əl-Əşəri (v. 324/936) vasitəsilə, ondan sonra Cüveyni (v. 478/1085), Qəzzali (v. 505/1111), Fəxrəddin Razi (v. 606/1210) kimi alimlərin şahidin qəibə qiyası, mütəşabih nəssin ağılla təvili və s. metodları qəbul etməsi ilə Əhli-sünnədə özünü göstərir. Belə ki, qırx il Mötəziləyə xidmət etdikdən sonra bu məzhəbi tərək edən Əşərinin bu metoddan tamamilə uzaqlaşması mümkün deyildi. Eyni zamanda Şiəliyin (xüsusilə Zeydiyyə qolunun) fikir və metodunda da Mötəzilənin təsiri özünü büruzə verir. Zeyd ibn Əli və Məmun dövründə yaşamış Qasım ibn İbrahim ər-Rəssi tərəfindən başlatılmış Mötəzilə-Şiə yaxınlığı Zeydilik içərisində Mötəziləyə aid fikirlərin yaşamağa davam etməsinə səbəb olmuşdur. Zeydiyyə alimi İbn əl-Murtaza onları müdafiə edir, Məqbili isə üsulu-d-dində bu iki məzhəbin eyni fikirlərə sahib olduqlarını söyləyirdi. Mötəziləyə aid əsərlərin günümüzdə qədər qorunub saxlanması, nəşr edilməsi məsələsində də Zeydiyyənin xüsusi rolunun olması onların Mötəziləni özlərinə yaxın hesab etmələrindən qaynaqlanmışdır.

Mötəzilənin sonrakı dövrlərdəki təsirinə gəlincə, bu təsirin XIX əsrdəki yenilik axtarışları və İslami elmlərdə canlanma yaratma təşəbbüsü ilə bariz şəkildə ortaya çıxdığını söyləmək mümkündür. Belə ki, orta əsrlərdə dinlər

üçün intellektual durğunluq yaşansa da XIX əsrdən etibarən bir canlanma başlamışdır. Bu dövrdən etibarən Hindistan, Misir və Türkiyə kimi ölkələrdə meydana gələn yenilik hərəkatı dini sahədə də təcridə gətirib çıxarmışdır. Kəlam sahəsində də yeniləşmə istəyi metod ətrafında müzakirələrə səbəb olmuşdur.⁴ Bu zaman İslam mədəniyyətinin bütün mirasından bəhrələnmə məqsədilə bütün İslami elmlərə və məzhəb fərqi güdmədən müsəlman alimlərin əsərlərinə müraciət edilmişdir. Təcrid dövründə kəlam sahəsindəki ihya və təcrid hərəkatının başladığı bölgələrdən Hindistan və Pakistan misal verilə bilər. Bu dövrdə ortaya çıxan dini cərəyanların insanın azadlığını, ağıla önəm məsələsini ön plana çıxardığı görülür. Mötəzilənin fikirləri ilə görülən paralellik həmin dövrün kəlamçılarının onların metod və fikirlərindən ilham aldıklarını göstərir.

Seyid Əhməd Xan (v. 1316/1898), Seyid Əmir Əli (v. 1347/1928) və Mövlana Muhəmməd Əli (v. 1349/1931) kimi müsəlman mütəfəkkirlər qarşılaşdıqları problemləri həll etməyə çalışarkən Mötəzilənin fikirlərindən istifadə etmişdir. Seyid Əhməd Xan bəzi müəlliflər Mötəzilədən ilham alaraq irəli sürdüyü fikirlərinə görə onu yeni Mötəzilə hərəkatının nümayəndəsi kimi xarakterizə edirlər. Lakin o, bəzi mövzularda Mötəzilənin fikirlərinə yaxın olsa da bu məktəbin bəzi düşüncələrindən uzaqlaşmışdır. Onun Mötəziləyə olan heyranlığının səbəblərindən biri kimi bu düşüncə məktəbinin məzhəb təəssübünü aşan bir davranışa sahib olması da göstərilə bilər. Mövlana Muhəmməd Əlinin də xüsusilə qədər məsələsində Mötəziləyə yaxınlığını görmək mümkündür.

İslam düşüncə ənənəsini yeni dövrə daşımış alimlərdən Cəmaləddin Əfqani (v. 1314/1897), Məhəmməd Abduh (v. 1323/1905), Rəşid Rza (v. 1354/1935), Fərid Vəcdi (v. 1373/1954) və Əhməd Eminin (v. 1373/1954) adlarını da çəkmək mümkündür. Ağıl istifadə etmə, təqlidi rədd etmə və uzlaşdırma kimi Mötəziləyə yaxın üsullarına görə bu məktəbə bağlı olduqları irəli sürülmüşdür. Əslində adı keçən mütəfəkkirlər bir çox İslam düşüncə məktəbi kimi bu məzhəbin də fikirlərindən istifadə etmək istəyirdilər. Mötəzilə alimi olan əl-Həyyatın *əl-İntisar* adlı məşhur əsərini Nyberqlə birlikdə

⁴ Geniş məlumat üçün bax. Detlev Khalid, "Some Aspects of Neo-Mu'tazilism", *Islamic Studies*, VIII c., 1969, s. 322-324.

tədqiqat edən Əhməd Emin bu məzhəbə heyranlığını ifadə etdikdə ciddi etirazlarla da üzləşmişdir.⁵

Namık Kemal (v. 1306/1888), Filibeli Ahmed Hilmi (v. 1335/1914), Musa Kazım Efendi (v. 1338/1920), Abdüllatif Harputî (v. 1334/1916), Dardağanzadə Ahmet Nazif, Celâl Nuri (v. 1938), İzmirli İsmail Hakkı (v. 1946) kimi son dövr Osmanlı din alimləri də yenilik tərəfdarları idilər. Onlar da kəlam əsərlərinin yenidən yazılması, metod axtarışı, və məzhəblərin fikirlərinin uzlaşdırılaraq birləşdirilməsi fikrini müdafiə edirdilər.⁶

Kazanlı Əbdünnasır Kusavi və Musa Carullah Biqiyev (v. 1369/1943) ilə Kırımlı İsmayıl Qaspiralı (v. 1914) kimi alimlər də Mötəzilədən təsirlənərək yeni bir hərəkət başlatmışdır. Onlar da aqlın önəmi, təqlidin rəddi, təcridə ehtiyac olduğu, insanın azad olduğu, imanda təsdiqlə birlikdə əməlin də lazım olduğu kimi məsələləri vurğulamışdır. Eyni zamanda məzhəb ixtilaflarını aradan qaldırmanın zəruri olduğunu bildirmişdir.

XX əsrin ortalarından etibarən ortaya çıxan modernizm tərəfdarlarında da Mötəzilə məktəbinin izlərini görmək mümkündür. Fəzlurrəhman, Həsən Hənəfi, Murtaza Mütəhhəri, Məhəmməd Abid əl-Cabiri və Arkoun kimi mü-təfəkkirlər də özlərini Mötəziləyə aid etməsələr də təqlidin rəddi, azadlıqların ön plana çıxarılması, aqlın səlahiyyət sahəsinin artırılması, *məsləhətin* əsas alınması, elmə önəm verilməsi və məzhəbləri uzlaşdırmaq kimi Mötəzilənin vurğuladığı bir çox prinsipi qəbul edirlər.

Yenilik tərəfdarı axımların bir-birinə təsiri olsa da aralarında böyük fərqlər müşahidə edilir. Belə ki, bunlardan bəziləri milli mədəniyyətlərini diriltmə məqsədini daşıyır. Məsələn Hindistandakı modernist hərəkətin əsasən ənənəvi hind mədəniyyətinə qayıdışı təmsil etdiyini söyləmək mümkündür.

⁵ Detlev Khalid, "Some Aspects of Neo-Mu'tazilism", *Islamic Studies*, VIII c., 1969, s. 321.

⁶ *Osmanlıdan Cümhuriyyətə İslam düşüncesinde arayışlar*, Sadeleştirilenler: Abdurrahman Dodurgalı, Adil Bebek, Ahmet Yücel, Ferhat Koca, İlyas Çelebi, Mehmet Erdoğan, Rağbet yayınları, İstanbul 1999. Bu kitabda Şehbenderzadə Filibeli Ahmed Hilmi, Musa Kazım, Yeşilzadə Muhammed Salih, Ziyaeddin Ezheri, İsmayıl İzmirli Hakkı, Halim Sabit, Musa Carullah Bigi, Ahmed Hamdi Akseki, Şemseddin Günaltay və İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu kimi müəlliflərin məqalə və yazıları toplanmışdır. Kitab, "İslamda yenilik arayışları" silsiləsindən nəşr edilmiş əsərlərdən hesab edilə bilər. Bu yazıların bir çoxunda yuxarıda bəhs edilən fikirlərə rast gəlmək mümkündür.

Bu fikir hamıya deyil, Seyid Əhməd Xan, Seyid Əmir Əli, Übeydullah əl-Hindiyə şamil edilə bilər. Bu hərəkatın Misirdəki nümayəndələri olan Məhəmməd Abduh və Cəmaləddin Əfqani kimi alimlər isə teolojik xarakter daşıyan bir yenilik tərəfdarı idi. Türk dünyasındakı yenilik hərəkatı daha çox qərb təmayüllü olub Misirli alimlər kimi Mötəzilənin adını çəkməməyə çalışırdılar. Öz aralarında mübahisə edərkən Mötəzilədən iqtibas etdiklərini isə müşahidə etmək mümkündür. Məsələn Musa Kazım Efendi, Musa Carrullah Biqiyevdə bu cür iqtibasları görmək mümkündür.⁷

Şərqsünas qərb alimləri Mötəziləni tanıdıqda onun fikirlərini liberalizmə yaxın hesab edərək heyranlıqlarını ifadə etdilər. Hətta bu düşüncə məktəbinin nümayəndələrini “İlk İslam rasionalistləri” kimi adlandırdılar. O’leary, Qoldziher, Robert Qaspar və Detlev Xalid kimi müəlliflər Mötəzilənin fikirlərinin təsiri altında qalaraq ağıl, elm, insan azadlığı kimi məfhumlardan bəhs edən, təəssübü, təqlid və məzhəbpərəstliyi rədd edən son dövrün adı çəkilən İslam alimlərini “Yeni Mötəzilə (Neo-Mötəzilə) kimi təqdim etdilər.⁸ Məsələn Qoldziherə görə mədəniyyətlə bağlı bir hərəkat xüsusiyyəti daşıyan Hindistandakı Yeni Mötəzilə hərəkatı, Avropa mədəniyyətindən təsirlənənlərin başlatdığı bir intellektual islahat cəhdidir. Qoldziherin bu fikirlərini yarıldıcı hesab edənlərlə razılaşmamaq qeyri-mümkündür. Mötəziləni tədqiq etmiş Nyberg, Stainer, Vatt kimi alimlər Mötəziləni vəhy və ağıl uzlaşdırmağa çalışan, dövrlərinin problemlərinə yer verərək onları həll etməyə çalışan İslam düşüncəsində xüsusi rolu olan alimlər olaraq qiymətləndirirlər. Bu, həqiqətə daha yaxın bir təhlildir. Mötəzilə alimlərini hər sahədə aqlın mütləq hakim olduğunu düşünən filosoflar kimi təqdim etmək mümkün deyil. Çünki onların aqlın və nəqlin həm birgə və həm də ayrı səlahiyyət sahələrinin olduğunu söylədikləri bilinir, məsələn təabbudi məsələlərdə sadəcə nəqli tək mənbə hesab etdikləri də məlumdur. Eyni zamanda bu alimlərin zahid, ibadətə çox məşğul olan şəxslər olduğu da mənbələrdə ifadə edilir. Hətta zəif

⁷ İlyas Çelebi, *İslam inanç sisteminde akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, Rağbet yayımları, İstanbul 2002, s. 188-201.

⁸ Daha əvvəl adı keçən və məqaləni yazarkən istifadə edilən Detlev Xalidin məqaləsi belə adlanır: "Some Aspects of Neo-Mu'tazilism" (*Islamic Studies*, VIII c., 1969, s. 322-324). R. Qasparın bir məqaləsi isə belə adlanır: "Le Renouveau de Mo'tesilisme" (*MIDEO*, IV/1957, s. 141-202).

də olsa Mötəzilə adının qaynağının zahid və abidi xarakterizə etmək üçün istifadə edilən bir vəsflə əlaqəsi olduğu ehtimalı vardır.⁹

Hələ dissertasiya işi yazarkən diqqətimi cəlb edən Detlev Xalidin məqaləsi və çox iddialı Neo-Mötəzilə ifadəsi, “Həqiqətən yeni bir axımdan bəhs etmək mümkündürmü?” - sualını meydana gətirmişdi. Məqalə boyu Mötəzilənin bariz şəkildə son dövr alimlərinə təsiri ilə yanaşı bu suala cavab axtarmağa çalışmışıq. Qərb şərqsünas alimlərinin əsərlərindən belə bir qənaətə gəlmək mümkün olsa da nəticə etibarıyla yeni bir Mötəzilə axımının var olduğunu iddia etmək həqiqəti ifadə etməz. Lakin intellektual mirasımızın bir parçası olan Mötəzilənin ağıla və təcrübəyə verdikləri əhəmiyyəti, metod ortaya qoyma səylərini, təəssübdən uzaq şəkildə fikirlərini ifadə edərək sərbəst formada müzakirə etmələrini, məzhəbləri uzlaşdırmaq cəhdlərini, azadlıq haqqındakı nəzəriyyələrini günümüzə daşıya bilərik. Son dövr alimlərinin səyləri də yenidən bir məzhəbi diriltmək məqsədini deyil, bəlkə də bizim ifadə etdiyimiz məsələlərdə axtarışlarla əlaqədardır. Ənənəvi İslam düşüncəsindəki müsbət hesab edilə bilən üslub, ideya və fikirlərdən bəhrələnmə, digər İslam düşüncə məktəbləri kimi Mötəzilənin də zəngin düşüncə mirasından istifadə etmə günümüzün aktual məsələlərinə həll yolları tapmağa və ya kəlam elmi üçün yeni bir metodologiya qurma səylərinə də öz töhfəsini verə bilər.

---

⁹ İrfan Əbdülhəmid, *İslamda itikadi mezhepler ve akaid esasları*, tərc. M. Saim Yəprem, s. 98.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilə Tahirova, *Kadı Abdulcebbar və Ebu-l-Muin en-Nesefiyə görə nübüvvetin gerekliliyi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-2004.
2. Detlev Khalid, "Some Aspects of Neo-Mu'tezilism", *Islamic Studies*, VIII c., 1969, s. 322-324.
3. Əhməd Mahmud Sübhü, *Fi ilmil-kəlam (əl-Mutəzilə)*, Beyrut 1985.
4. İlyas Çelebi, "Mutezile", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul 2006, s. 391-401.
5. İlyas Çelebi, "Mutezilenin klasik İslam düşüncesindeki yeri ve modern döneme etkileri", *Kelam Araştırmaları*, 2:2 (2004), s. 3-24.
6. İlyas Çelebi, *İslam inanç sisteminde akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, Rağbet yayınları, İstanbul 2002.
7. İrfan Əbdülhəmid, *İslamda itikadi mezhepler ve akaid esasları*, tərc. M. Saim Yeprem, Marifet yayınları, III nəşr, İstanbul 1994.
8. *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam düşüncesinde arayışlar* (Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Musa Kazım, Yeşilzade Muhammed Salih, Ziyaeddin Ezheri, İsmayıl İzmirli Hakkı, Halim Sabit, Musa Carullah Bigi, Ahmed Hamdi Akseki, Şemseddin Günaltay, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu), Sadeleştirilenler: Abdurrahman Dodurgalı, Adil Bebek, Ahmet Yücel, Ferhat Koca, İlyas Çelebi, Mehmet Erdoğan, Rağbet yayınları, İstanbul 1999.
9. Zuhdi Cərullah, *əl-Mutəzilə*, Beyrut 1990.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена методу Мутазилитов и их влиянию мыслителям 19-20 вв. названными Нео-Мутазилистами. Мутазилилы были представителями свободного мышления раннего периода Ислама. Их отношение к религии и религиозному мышлению стало прототипом модернистского периода.

Главными терминами в статье являются эти слова: Мутазилилы, Нео-Мутазилилы, модернизм.

RESUME

This article has dealt with the Mu'tazilite method and their impact to the thinkers of 19th and 20th centuries who named as Neo-Mu'tazilite. Mu'tazilite thinkers were the representatives of free thinking in early Muslim society. Their approach to religion and religious thinking became a prototype in modern period.

Key words: Mu'tazila, Neo-Mu'tazilism, tajdid.